

Miscellaneum

Origenes in de theologische controverse tussen Filip van Harvengt en Johannes

In zijn studie over middeleeuwse exegese maakt Henri de Lubac onder andere gebruik van de werken van Filip van Harvengt, waaruit hij korte citaten overneemt ter illustratie van bepaalde punten in zijn uiteenzetting¹).

Zo verwijst De Lubac naar Filips werken om de invloed te bespreken die Origenes op de middeleeuwse exegese tot in de twaalfde eeuw bleef uitoefenen. Deze invloed won aan belang in monastieke middens, vooral bij de cisterciënzers²). In de scholen daarentegen taande Origenes' invloed. De wijze waarop Origenes de Schrift verklaarde paste blijkbaar niet in het kader van de nieuwe schoolse exegese³) en in discussies tussen de vertegenwoordigers van de nieuwere schoolse theologie en de meer traditionele theologen werden precies de oude argumenten tegen Origenes weer uitgespeeld. Ten onrechte wijst De Lubac Filip van Harvengt aan als één van de twaalfde-eeuwse auteurs die zich afzetten tegen de invloed van Origenes⁴).

¹) Henri DE LUBAC, *Exégèse Médiévale — Les quatre sens de l'Ecriture*, 4 delen, Paris 1959-1964 (index).

²) "En tout cas, dans le revival origénien du XII^e siècle, il paraît bien certain que, grâce à saint Bernard, Cîteaux joua un rôle prépondérant." *Ibidem* I, p. 284.

³) "Longtemps encore, à l'intérieur des monastères, on continuera de recopier les homélies d'Origène..." en "Toutefois, en dehors des cloîtres, on lira de moins en moins Origène. Il offrait moins de ressources immédiates pour la nouvelle organisation du savoir." *Ibidem*, pp. 284-286.

⁴) "On voit cependant un Philippe de Harvengt († 1187), dont le jugement est d'ordinaire plus modéré, se faire ici rigoriste, comme dans la question du sort de Salomon. Rompant même avec l'exemple de saint Jérôme qu'on aurait tant invoqué jusqu'alors, il veut qu'on rejette des ouvrages qui risquent d'induire les simples en erreur: car plus on se réjouirait de la vérité qu'on y aurait puisée, plus d'autre part leur séduction pourrait nuire. ('Sed esto. Libri Origenis vel quilibet hujusmodi respuantur, ne falsa pro veris astruendo in errorem simplices inducantur; et quantum juverit eruditio inventae veritatis, tantum, imo plus noceat non intellectae seductio falsitatis.' *Epistola VI. Philippi ad Joannem*, PL 203, kol. 47A.) Et la décision ne demeurerait pas théorique: comme un de ses confrères lui assurait tirer un grand profit d'un de ses livres, Philippe entend de lui démontrer que le poison s'y mêle au meilleur, si bien qu'il réussit à le lui faire abandonner: l'origénien converti 'librum a manibus abjecit'. ('Cujus Origenis librum quemdam sine

Deze vergissing vindt haar oorsprong in een citaat uit een van Filips brieven (*Ep. VI*) dat uit zijn context gerukt werd⁵) en in het feit dat de collectie brieven in volume 203 van de *Patrologia Latina* niet slechts brieven bundelt die door Filip geschreven werden, maar ook enkele brieven bevat die aan hem gericht werden. Het citaat dat verwijst naar de scène waarin iemand, geschokt door Origenes' dwalingen, een door hem geschreven boek weggooit, komt uit een brief (*Ep. XXIII*) van een zekere Johannes met wie Filip in een polemieek gewikkeld was⁶).

Deze polemieek, over het moederschap van Maria en over het lijden van Christus, kan gemakkelijk gevolgd worden⁷). De brieven V-VII zijn door Filip geschreven⁸), terwijl de brieven XXII-XXIV van de hand van Johannes zijn⁹). De discussie is blijkbaar op gang getrokken door Johannes. Hij had een manuscript geleend van *De Trinitate* van Hilarius van Poitiers uit de bibliotheek van Bonne-Espérance. De titel van dit manuscript wees verkeerdelijk Athanasius aan als auteur. Deze vergissing en de bedenkingen van Johannes bij dit boek, zijn de aanleiding tot de briefwisseling. Brief XXII bereikte Filip samen met het teruggezonden manuscript. Brief V is een antwoord op deze brief, waarin Filip de rechtgelovigheid van het geschrift verdedigt en tenslotte zijn ontmoeting met Gilbert de la Porrée verhaalt die hem ervan op de hoogte bracht dat het werk dat aan de oorsprong van de polemieek lag in werkelijkheid *De Trinitate* van Hilarius van Poitiers was. Gilbert beveelt tevens de inhoud van dit werk aan: "*Quidquid, ait, in eo continetur dignum est commendari.*"¹⁰)

Brief XXIII, waaruit De Lubac citeert, is Johannes' eerste reactie op brief V. De teneur van dit eerste antwoord kan weergegeven worden

titulo, cum in cujusdam nostratis Ecclesiae librario inventum, a Priore ipsius ecclesiae studiosissime et affectuosissime legi, quoniam in quibusdam optimus esset, invenissem aliquando et quosdam errores ibi demonstrans, ne deinceps legeret, monuissim: libens suscepit et librum a manibus abiecit.' *Epistola XXIII. Joannis ad Philippum*, PL 203, kol. 172A)". H. DE LUBAC, *o.c.*, p. 285, voetnoten 4 en 5 werden in de aangehaalde tekst geplaatst.

⁵) Namelijk het eerste citaat van voetnoot 4.

⁶) Het tweede citaat, aangehaald in voetnoot 4.

⁷) Het inhoudelijk aspect van deze polemieek wordt uiteengezet door G.P. SIJEN, "La passibilité du Christ chez Philippe de Harveng", *Analecta Praemonstratensia*, 14 (1938), pp. 189-208, en betreffende Maria's moederschap in: "De leer over de erfzonde bij Philippe van Harveng", *Analecta Praemonstratensia*, 17 (1941), pp. 35-63.

⁸) PL 203, kol. 54-66.

⁹) PL 203, kol. 170-174.

¹⁰) PL 203, kol. 45C-46A.

met: “*Abundant enim simplices Catholici libri, ut jure scrupulosi propter offensam debeant evitari...*”, of: waarom zich verdiepen in allerlei ingewikkelde boeken, terwijl er zoveel duidelijke en eenvoudige uiteenzettingen bestaan? Origenes is één van deze te mijden auteurs omdat zijn werken verschillende dwalingen bevatten¹¹). Brief XXIV, die ook een antwoord is op Filips brief V, werd kort na de vorige geschreven omdat de brieftreger niet de nodige tijd had om op een volledig antwoord te wachten¹²). In deze brief gaat Johannes dieper in op de inhoud van de opgeworpen kwesties.

In brief VI antwoordt Filip dus op brief XXIII en op brief XXIV. Brief VI is vooreerst een pleidooi om het werk van Hilarius niet terzijde te leggen omdat het te moeilijk is, maar het juist grondig te bestuderen. Wie wijs is zal er diepere kennis uit puren en wie eenvoudig is zal er eerbied voor het mysterie leren¹³). En daarom kan ook de lectuur van Origenes' werken *ad eruditionem* nuttig zijn, zoals Filip schrijft in zijn betoog dat naar deze conclusie leidt. Het citaat dat De Lubac overneemt komt uit het betoog dat de vermelde conclusie voorbereidt¹⁴).

In brief XXIV had Johannes een citaat uit tractaat 60 *In Joannem* van Augustinus veranderd om het in zijn argumentatie in te passen. De tekst van Augustinus, die stelde dat Christus ontroerd was omdat Hij dat zelf

¹¹) PL 203, kol. 171D-172A.

¹²) “Quoniam ad verba epistolae vestrae non sufficienter respondi, dum portitor illius ea pene hora qua venerat redire festinabat, postea aliquid adidi...” *Epistola XXIV. Joannis ad Philippum*, PL 203, kol. 174B.

¹³) “Sic et scripta Hilarii, quamvis scrupulosa, quamvis subtilia, non tamen ut aestimo, debent contemptibilia judicari, eorumque lectio nec a sapientibus, nec a simplicibus penitus relegari, quia utrisque profectum illa non mediocriter ministrabit, dum et sapiens sapienter obscura penetrabit, et simplex foris remanens humiliter eadem salutabit.” PL 203, kol. 43C.

¹⁴) In zijn context geplaatst luidt dit citaat, in de tekst door mij onderlijnd aldus: “Patet quia simplices libros, id est ad intelligendum planos et faciles, vultis solummodo lectitari, scrupulosos vere, id est subtiles et difficiles, evitari, ne scilicet in illam seductionis offensam incurratur, a qua sibi praecavere Collossenses Apostolus vel jubet, vel hortatur. Verum Hieronymus nec ea legi vetat in quibus est aliquid arguendum apertae falsitatis si tamen ibi pariter invenitur utilitas veritatis, imo libros etiam Origenis, quos in multo reprehensibiles cognoscebat, et legebat frequentius et legentes nullatenus arguebat. ‘Origenem, inquit, propter eruditionem sic legendum arbitror quomodo Apollinarem et nonnullos ecclesiasticos scriptores, ut bona eorum eligamus, vitemus contraria.’ Sed esto. Libri Origenis vel quilibet hujusmodi respuantur, ne falsa pro veris astruendo in errorem simplices inducantur; et quantum juverit eruditio inventae veritatis, tantum, imo plus noceat non intellectae seductio falsitatis. Nunquid etiam debent quae scrupulosa et subtilia sunt evitari, vel forte lecta et non intellecta inconsulto iudicio reprobari eisque pro vitio ipsa scrupulositas et subtilitas imputari, et non inde multo potius multoque reverentius honorari.” PL 203, kol. 46D-47A.

wilde en niet omwille van zijn menselijke zwakheid, stelt Johannes voor zo te lezen dat Christus ontroerd was omdat Hij dat zelf wilde en omwille van zijn menselijke zwakheid. Het citaat uit Augustinus' commentaar dient volgens Johannes anders verstaan te worden om het te harmoniëren met 2 Kor 13,4: "... *et si crucifixus est ex infirmitate...*"¹⁵).

Dat Filip het met de stelling dat Christus leed uit zwakheid niet eens was, blijkt uit de tweede helft van brief VI¹⁶). De toevoeging van het partikel '*tantum*' kan volgens Filip niet gerechtvaardigd worden als men Augustinus' commentaar op het evangelie volgens Johannes in zijn geheel leest. Hij protesteert dus tegen wat hij beschouwt als het isoleren en manipuleren van citaten om een stelling te onderbouwen¹⁷). Niet zonder humor verwijst Filip in zijn betoog terloops naar Origenes' *Homilia 8^o super Genesim*: God heeft het mens-zijn vrijwillig opgenomen, en heeft als mens geleden wanneer Hij wilde. Vandaar dat Hij zich eerst aan zijn vervolgers onttrok en zich, toen zijn uur gekomen was, zelf aan hen overleverde. Origenes komt hierin met Augustinus overeen, tenzij Joannes zijn getuigenis zou verwerpen of er in gedachten ook ergens '*tantum*' zou willen tussenvoegen¹⁸).

Brief VII van Filip is een reactie op een geste van Johannes, die hem zijn reeds geschreven brieven liet terugbezorgen voorzien van zoveel kanttekeningen, dat ze wel van kleur veranderd leken¹⁹). De laatste brief

¹⁵) "Augustinus: 'Non est, inquit, ullo modo dubitanum, non eum animi infirmitate, sed potestate turbatum', subaudiendum est (*tantum*). Non enim infirmitate *tantum*, sed etiam potestate turbatus est, ut praediximus. Infirmitate enim turbatus est docente Apostolo: 'Etsi crucifixus est, ex infirmitate, etc.'" *Epistola XXIV. Joannis ad Philippum*, PL 203, kol. 176B.

¹⁶) "Cum igitur in passione Christi voluntas et non necessitas habeatur, et qui contra hanc fidem senserit sicut recte scribitis reus erroris teneatur, miror quare in alio rescripto contra hanc assertionem venire non timetis assignando necessitatem Christo patientis, quam sic ab eo antea removetis." PL 203, kol. 51D-52A. Uit dit citaat blijkt ook dat Filip hier op twee verschillende brieven antwoordt. Dit betekent dat de nota van Chamart bij *Epistola XXIV* en overgenomen in PL 203 onder kol. 171-172: "Huic epistolae sequenti respondet Philippus in sexta et septima suarum epistolarum", in die zin gecorrigeerd moet worden. Filip antwoordt in brief VI op de brieven XXIII en XXIV.

¹⁷) PL 203, vanaf kol. 54C.

¹⁸) "Suscepit igitur Deus hominem cum voluit, susceptus homo sustinuit quae voluit, ita ut iras persequentium plerumque declinaret cum nondum vellet pati, quaerentibus se offeret, cum sic esset suae placitum voluntati. Quod patenter invenitur Origines super Genesim demonstrare, nisi forte vultis hujus testimonium reprobare, vel potius verbis ejus illud '*tantum*' quod supradictum est subaudire, et subaudiendo, tam in hoc, quam caeteris veritatis planitiam praepedire." PL 203, kol. 56B.

¹⁹) "Meas mihi epistolas, quas vobis miseram, remisistis, sed eas primitus tam crebro glossis marginalibus repersistis, ut quasi in colorem alterum compellantur, et jam non esse quo fuerant videantur." PL 203, kol. 57B.

betreffende de controverse tussen Filip en Johannes is van de hand van een zekere Hunaldus, die blijkbaar vanwege Johannes de rol van scheidsrechter toebedacht kreeg²⁰).

Uit deze briefwisseling tussen Filip en Johannes valt niet op te maken dat Filip een groot bewonderaar van Origenes was, maar wel dat hij voor hem een plaats heeft tussen de gezagvolle auteurs²¹).

De confrontatie tussen beide briefschrijvers betreft niet alleen een theologische kwestie. Het is een conflict rond de manier om gezagsargumenten te benaderen en rond de stijl waarin een betoog opgebouwd moet worden. Het gaat dus om twee verschillende manieren om theologie te bedrijven.

Filip aanvaardt *a priori* het gezag van Hilarius van Poitiers, omdat deze in de traditie als een rechtgelovig auteur geldt. Moeilijke en duistere, ja zelfs tegenstrijdige passages moeten dus zo uitgelegd worden dat ze in overeenstemming met de geloofsleer begrepen kunnen worden. “*Vos exponitis*”, schrijft Johannes aan Filip, “*violenter eum exponitis*”. Dit uiteenzetten en trachten in overeenstemming te brengen beschouwt Johannes als tijdverlies²²).

Johannes gaat veel vrijmoediger om met het boek van Hilarius van Poitiers. In de eerste plaats worden de tegenspraken in het werk aangeduid. Hilarius ontkent dat Maria de oorsprong was van Jezus' lichamelijke en leert verderop het omgekeerde, juist zoals hij over Christus leert dat Hij geleden heeft en niet geleden heeft. Deze tegenstelling is voor Filip aanleiding tot een *expositio*. Voor Johannes is deze vaststelling voldoende om het boek als nutteloos ter zijde te leggen. Vertrekend van wat hij ziet als de rechtgelovige leer verzamelt Johannes een aantal schriftargumenten die de stelling schragen dat Maria de oorsprong is van Jezus' lichamelijke, en dat Jezus als mens werkelijk geleden heeft. Beide argumentaties worden afgesloten met kernachtige citaten uit geschriften van kerkvaders. De verschillende argumenten worden niet met elkaar in verband gebracht. Hun eenheid bestaat erin dat zij de stelling die Johannes naar voor brengt telkens met andere woorden

²⁰) *Epistola XXV. Hunaldi ad praepositum*, PL 203, kol. 174-180.

²¹) Elders refereert Filip uitdrukkelijk naar werken van Origenes, vooral in zijn *Responsio de salute primi hominis* en in zijn *Responsio de damnatione Salomonis*, PL 203, kol. 593-666.

²²) “*Vos vera cum multa violentia hoc exponere laboratis, dum, quo ille dicit, sine sensu poenae passum (unde quaestio est) vos dicitis voluntate passum, quod nec apud pueros dubium est.*” *Epistola XXIV. Joannis ad Philippum*, PL 203, kol. 172C.

weergeven. Johannes vertrekt van de rechtgelovige geloofsleer en selecteert uit Schrift en Traditie wat daarbij past. De rest is overbodig. Filip legt daarentegen voortdurend verbanden tussen de autoriteiten die hij aanhaalt. Zijn bedoeling is aan te tonen dat zij met elkaar overeenstemmen²³).

Johannes en Filip hanteren een geheel verschillende stijl. De verschillende benaderingen hebben ook praktische gevolgen. Volgens Johannes gebruikt Filip te veel kostbaar perkament en dat om iets te leren dat iedereen weet²⁴). Filip vindt daarentegen dat wie bekwaam is om te schrijven gerust perkament mag gebruiken. Bovendien verwijt hij Johannes oppervlakkigheid, hoogmoed en een te weinig contemplatieve en eerbiedige benadering van de heilige geschriften²⁵).

Het is Filips bedoeling om in een literair kunstige vorm een neerslag te geven van zijn contemplatieve omgang met de Schrift, terwijl Johannes wil leren. Het is niet verwonderlijk dat Johannes als reactie alle brieven van Filip terugstuurt met kanttekeningen waarin hij Filip onder andere diets maakt dat hij geen zelfvoldane autodidact was die op eigen houtje in het klooster wat kennis had opgedaan, maar dat hij voor zijn intrede wel degelijk naar school geweest was en er lessen gevolgd had van meester Anselmus²⁶).

²³) "Videtis, sicut ab incarnatione, sic et a passione Christi, vel caeteris quae de eo leguntur, necessitatem penitus removeri, et eis voluntatem spontaneam adhiberi: ut certum sit Originem Hilario, Augustino, Maximo consentire; vos vero tam ab isto quam ab illis plurimum dissentire." *PL* 203, kol. 56C.

²⁴) "Quo autem pergamenum expenditis in docendo quod conceptio ipsius Domini nostri de Spiritu Sancto, et ideo altissima et munissima et sanctissima fuerit, et quod non necessitate, sed voluntate passus sit, pro damno vestro doleo, cum quivis simplicissimus in Ecclesia noverit hoc." *Epistola XXIII. Joannis ad Philippum*, *PL* 203, kol. 171C.

²⁵) "Sed jam huic epistolae calcem pono ne vobis ejus mereatur verbositas displicere, et pro damno expensi pergameni, compellam iterum vos dolere, quamvis non tam dole-num sit, si in scribendo pergameni plurimum expendatur, quam si scribentibus digna scribendi peritia subtrahatur.

Hoc propter in clausula dilligenter admoneo dilligentius vos orare, ut si qui aliter vel sapio, vel sapitis, divina ignetur gratia revelare, dans nobis et sedere sitienter super divinarum fluentia Scripturarum, et sitientibus genas turturis, oculos columbarum. Est enim, fateor, nescessaria, non fastidiosa satietas a profunda lectionis divinae, non corrupta facilitas crudelitatis adulterinae, non tumens importunitas garrulitatis corvinae, sed econverso inexplabilitas aviditatis cervinae, intemerata castitas fidei turturinae, modesta humilitas simplicitatis columbinae. In his quidem et justi scientiam, et sciendi justitiam puto sine debito consummari; sed ne diu vos teneam, teneno displiceam, hic eam decet epistolam terminari. Vale." *PL* 203, kol. 56C-57A.

²⁶) "In clauastro... et alibi, in scholis scilicet didici; nec juxta quorumam praesumptionem ipse me docui, sed a magistro Anselmo didici, quod non dico ut me commendem, sed ut vos tangam." Aangehaald in *Epistola VII. Philippi ad Joannem*, *PL* 203, kol. 58C.

De correspondentie tussen Johannes en Filip is in zijn geheel een unieke illustratie van de "nieuwe organisatie van de kennis", waarin voor de lezing van Origenes' werken *ad eruditionem* geen plaats meer was en die De Lubac in zijn werk over middeleeuwse exegese beschrijft.

Abdijstraat 1
B-3271 Averbode

Jozef WOUTERS O.Praem.